

اشاره

مقاله‌ای که در پی می‌آید، کاوشی است در جمعیت‌شناسی مسلمانان در منطقه قفقاز که شامل چندین کشور اسلامی و غیراسلامی است. نخست پیش از پرداختن به موضوع بحث، نمایی کلی از منطقه قفقاز و جمهوریهای مستقر در آن و شرایط اجتماعی و فرهنگی منطقه بیان می‌کنیم و سپس در قالب چندین مقاله به معرفی این منطقه می‌پردازیم. امید آنکه در شماره‌های بعدی گامی در جهت جمعیت‌شناسی مسلمانان آن جمهوریها برداشته شود. البته این قسمت که بخش اول این سلسله مقالات است، در حکم مقدمه‌ای، نمایی کلی آن منطقه را به تصویر می‌کشد.

تبارشناسی اقوام مسلمان در منطقه قفقاز

(۱)

ابراهیم مقدسی *

قفقاز

منطقه قفقاز با ویژگیهای جغرافیایی خود اقوام گوناگونی را در بر گرفته است که از زمانهای دور تا کنون در کنار هم زیسته و در جریان حوادث بی‌شمار، تاریخ منطقه را پدید آورده‌اند. اکنون در این منطقه حدود پنجاه قوم از خانواده قفقازی، ایبری - قفقازی، هند اروپایی و آلتایی زندگی می‌کنند و ادیان اسلام (اکثریت)، مسیحیت و یهود در کنار یکدیگر چشم انداز فرهنگی متضادی را به وجود آورده است. قفقاز محل برخورد اسلام و مسیحیت است و روی خط برخورد تمدن‌ها قرار دارد. گذشته از

* پژوهشگر تاجیک‌تبار در اقوام گرج.

آن، محل برخورد ترکها با غیر ترکهاست و به لحاظ ژئوپولیتیکی اهمیت زاید الوصفی دارد. به لحاظ موقعیت جغرافیایی، جمعیت نسبتاً زیاد، هویت اسلامی و ذخائر غنی این منطقه مورد توجه خاص است.

اقوام ساکن در این نواحی ویژگیهای نژادی گوناگونی دارند، اما تهاجم فرهنگی و سیاستهای متجاوزان آنان را مقهور نکرده است. روسها از گذشته های دور در صدد آن بوده اند که به محو فرهنگ و هویت اسلامی اقوام مسلمان بپردازند و با وجود سرکوب شدید، جابجایی اقوام و دادن امتیازات سیاسی - اقتصادی و فرهنگی، موفق نشدند مردم این سامان را از فرهنگ خود که بر ارزشهای اسلامی استوار است جدا کنند.

جغرافیای قفقاز

قفقاز منطقه‌ای است کوهستانی در جنوب غربی روسیه که از غرب به دریای سیاه و آزوف، از شرق به دریای خزر، از شمال به اراضی پست کوما - مانیچ و از جنوب به ایران و از جنوب غربی به ترکیه محدود می‌شود. مساحت منطقه قفقاز برابر ۴۰۰ هزار کیلومتر مربع است. این منطقه به وسیله رشته کوههای قفقاز بزرگ یا کوههای آب‌پخشان، به دو منطقه جداگانه قفقاز شمالی و قفقاز جنوبی تقسیم می‌شود.

اولین بار واژه «قفقاز» در اثر «آشیل» نمایشنامه‌نویس یونان باستان در درام «پرومته در زنجیر» آورده شده است. بعضی از شرق‌شناسان، از جمله مارکوارت و آکادمیسین تاماز قامقره لیدزه، واژه قفقاز را برگرفته از واژه فارسی «گپ‌که» از ترکیب واژه های «گپ» بزرگ و «که یا کوه» به معنای کوه بزرگ می‌دانند. احتمال بسیار زیاد دارد که منشأ نام قفقاز از واژه «کوه قاف» از نامهای جغرافیایی اساطیری ایرانی باشد که در شاهنامه فردوسی از آن نام برده شده است. قفقاز جنوبی در سال ۲۰۰۰ مجموعاً ۱۶۸۲۹۰۰۰ نفر جمعیت داشته است. در قفقاز جنوبی به ترتیب از شرق به غرب جمهوریهای آذربایجان، ارمنستان و گرجستان قرار دارند.

۱. ارمنستان در قسمت جنوبی قفقاز جنوبی واقع شده است. در شمال با گرجستان، در شرق و جنوب شرقی با آذربایجان، از غرب با ترکیه، در جنوب غربی با نخجوان و در جنوب با ایران هم‌مرز است. مرز مشترک بین ارمنستان و جمهوری اسلامی ایران را رود ارس تشکیل می‌دهد که طول خط مرزی ۴۰ کیلومتر است. مساحت جمهوری ارمنستان ۸/۲۹ هزار کیلومتر مربع

است. این کشور از نظر تقسیمات اداری به ۳۶ ناحیه تقسیم می‌شود و دارای ۲۴ شهر، ۳۳ شهرک و تعدادی آبادی است. پایتخت آن شهر ایروان است. ارمنستان در سال ۲۰۰۵ جمعیتی برابر ۳۲۱۴۰۰۰ نفر (برآورد سازمان ملل) داشته است.

۲. گرجستان در مرکز و غرب منطقه قفقاز واقع شده است. در ترکیب جمهوری گرجستان، جمهوری خودمختار آبخازستان و آجارستان قرار دارند. در قانون اساسی جدید گرجستان مصوب ۱۹۹۵، دربارهٔ جمهوریهای خودمختار ماده‌ای به تصویب نرسیده و عملاً خودمختاری استان خودمختار اوستیای جنوبی لغو شده و این محدوده به عنوان ناحیهٔ تسخین والی نامیده می‌شود. جمهوری خودمختار آبخازستان به عنوان یک منطقهٔ شورشی از سال ۱۹۹۳ تاکنون تقریباً خارج از کنترل دولت مرکزی اداره می‌شود. جمهوری خودمختار آجارستان منطقه‌ای مسلمان‌نشین در جنوب غربی گرجستان در کنار دریای سیاه و هم‌مرز با ترکیه است. گرجستان در سال ۲۰۰۵ جمعیتی برابر ۴۳۲۸۹۰۰ (برآورد سازمان ملل) نفر داشته است. گرجستان با ۷/۶۹ هزار کیلومتر مربع مساحت، دومین جمهوری قفقاز جنوبی از نظر مساحت و جمعیت (بعد از آذربایجان) به شمار می‌رود. این کشور از نظر تقسیمات اداری به ۶۸ ناحیهٔ اداری تقسیم می‌شود و دارای ۱۳ شهر، ۳۷ شهرک، ۶۱ مرکز ناحیهٔ روستایی و ۴۵۰ روستاست.

۳. آذربایجان در محل تلاقی قاره‌های آسیا و اروپا واقع شده است. جمهوری آذربایجان در شرق دریای خزر در همسایگی شمال غربی ایران و در شرق قفقاز جنوبی (ماورای قفقاز) واقع شده است. مساحت آذربایجان ۸۶۶۰۰ کیلومتر مربع است. جمعیت آذربایجان در سال ۲۰۰۵ برابر ۸۳۰۶۵۰۰ نفر (برآورد سازمان ملل) بوده است.

قفقاز شمالی قلمرو واقع در شمال رشته کوه‌های قفقاز بزرگ بین سواحل غربی دریای خزر در شرق، و ساحل شمالی دریای سیاه در غرب قرار گرفته و مساحتی برابر ۸/۱۱۱ هزار کیلومتر مربع را شامل می‌شود. جمعیت این قلمرو در سال ۲۰۰۲ برابر ۶۶۴۷۰۰۰ نفر بوده است. در این قلمرو که در جنوب فدراسیون روسیه واقع است، به ترتیب از شرق به غرب جمهوریهای خودمختار داغستان، چچن، اینگوش، اوستیای شمالی، کاباردا بالکار، قارا چای چرکس و آدیگه قرار دارند. اکثر جمعیت این جمهوریها را به استثنای اوستیای شمالی، مسلمانان تشکیل می‌دهند.

۱. جمهوری خود مختار داغستان، در سال ۱۹۲۱ تشکیل شده است. مساحت آن ۳/۵۰

هزار کیلومتر مربع است. از نظر تقسیمات اداری به ۴۲ ناحیه اداری تقسیم می‌شود و ۱۰ شهر و ۱۴ شهرک دارد. پایتخت آن شهر ماخاچ قلعه است. جمعیت آن در سال ۲۰۰۲ حدود ۲۵۷۷ هزار نفر برآورد شده است.

۲. **جمهوری خودمختار چچن.** چچن اینگوش سابق مساحتی برابر ۱۹۳۰۰ کیلومتر مربع داشت که پس از جدایی اینگوش از آن، بیشتر آن به چچن اختصاص یافته است و مساحت کنونی آن حدود ۱۵۷۰۰ کیلومتر مربع است. در سال ۲۰۰۲، جمعیت جمهوری حدود ۱۱۰۴۰۰۰ نفر برآورد شده است. چچنها همه مسلمان سنی مذهب هستند.

۳. **جمهوری اینگوش** تا قبل از سال ۱۹۹۳ رسماً قسمتی از جمهوری خودمختار چچن اینگوش بود. این کشور در دامنه‌های شمالی رشته کوه‌های قفقاز بزرگ، در مرکز لبه کوهستان قفقاز شمالی واقع شده است. این جمهوری جزو منطقه اقتصادی قفقاز شمالی است. در سال ۲۰۰۲ جمعیت اینگوش حدود ۴۶۷۰۰۰ نفر برآورد شده است.

اینگوشها پیرو دین اسلام و با چچنها خویشاوند هستند (که مجموعاً و ایناخ نامیده می‌شوند). اینگوشها بومی کوهستانهای قفقازند و از نظر تاریخی به عنوان «قالقایی»، «لامور»، «کوه‌نشینان» و «کیست» شناخته می‌شوند. زبان آنها، همانند زبان چچنها، لهجه‌ای از گروه ناخ از خانواده زبانی قفقازی است.

۴. **اوستیای شمالی** در دامنه‌های شمالی قفقاز بزرگ و دشتهای شیبدار متصل به این رشته کوهها، واقع شده است. جمهوری خودمختار اوستیای شمالی در سال ۱۹۲۴ به عنوان استان خودمختار در ترکیب فدراسیون روسیه تشکیل شد و در سال ۱۹۳۶ به جمهوری خودمختار ارتقا یافت. مساحت آن ۸ هزار کیلومتر مربع، دارای ۸ ناحیه، ۶ شهر و ۷ شهرک است. پایتخت آن شهر ولادی قفقاز است.

مردم جمهوری اوستیا از اقوام ایرانی (آلانها) هستند که در سده‌های میانه از آسیای مرکزی به این منطقه مهاجرت کرده‌اند. به همین سبب آنها نام جمهوری خود را «آلانی» یا «ایرستان» می‌نامند. جمعیت جمهوری در سال ۲۰۰۲، برابر ۷۱۰ هزار نفر برآورد شده است.

۵. **جمهوری خودمختار کاباردا بالکار** در دامنه‌های شمالی رشته کوه‌های قفقاز بزرگ (قسمت مرکزی) و دشت کاباردا که متصل بدان است، در اراضی هموار کاباردا، واقع شده است. جمهوری

خودمختار اوستیای شمالی در شرق آن واقع شده و در جنوب غربی از طریق مرز بین‌المللی، با گرجستان همسایه است و در غرب به جمهوری خودمختار قره‌چای چرکس محدود می‌شود. این جمهوری در سال ۱۹۲۲ تحت عنوان «استان خودمختار کاباردا - بالکار» در ترکیب فدراسیون روسیه تشکیل شد. از ۵ دسامبر سال ۱۹۳۶ به بعد نیز به عنوان «جمهوری خودمختار کاباردا - بالکار» شناخته می‌شود. این جمهوری ۵/۱۲ هزار کیلومتر مربع وسعت دارد که حدود نیمی از آن را مناطق کوهستانی دربر می‌گیرد. از نظر اداری به ۹ ناحیه اداری و ۷ شهر و ۹ شهرک تقسیم می‌شود و تعدادی روستا دارد. مرکز آن شهر نالچیک است. در سال ۲۰۰۲ جمعیت جمهوری به ۹۰۲۰۰۰ نفر برآورد شده است. بالکارها و کاباردینها، هر دو مسلمان سنی مذهب‌اند.

۶. **جمهوری خودمختار قاراچای چرکس** در دامنه‌های شمالی رشته کوه‌های قفقاز بزرگ واقع شده و در ژانویه ۱۹۲۲ تشکیل شده است. مساحت آن ۳/۱۴ هزار کیلومتر مربع است. از نظر تقسیمات اداری به ۸ ناحیه اداری، ۴ شهر، ۹ شهرک و تعدادی روستا تقسیم می‌شود. مرکز آن شهر چرکسک است جمعیت آن در سال ۲۰۰۲ حدود ۴۴۰۰۰۰ نفر برآورد شده است هم قره‌چایها و هم چرکسها مسلمان سنی و پیرو مذهب حنفی‌اند.

۷. **جمهوری خودمختار آدیگه (آدیغه)** در پایکوه‌های قفقاز بزرگ، در حوضه رود کوبان واقع است. این کشور در سال ۱۹۲۲ به عنوان استان خود مختار تشکیل شد. در سال ۱۹۹۳ براساس قانون اساسی جدید فدراسیون روسیه به سطح جمهوری خودمختار ارتقا یافت. مساحت آن ۸/۷ هزار کیلومتر مربع و دارای ۶ ناحیه اداری، یک شهر، ۶ شهرک و تعدادی روستا است. مرکز آن شهر مایکوپ است. اقلیم آن گرم و معتدل و رطوبی است. مساحت جمهوری ۷۶۰۰ کیلومتر مربع است. در سال ۲۰۰۲ جمعیت آن ۴۴۷ هزار نفر برآورد شده است. دین غالب در جمهوری، به دلیل غلبه جمعیت روسی مسیحت ارتدوکس است، اما دین سنتی آدیگه‌ها، اسلام است. مرکز اداری جمهوری، شهر مایکوپ است.

گرجستان

گرجستان گل سر سبد سرزمین قفقاز، با مردمی نجیب، مهمان‌نواز، مقاوم و ستم‌دیده، تاریخی پرفراز و نشیب را برای بقای خود پشت سر نهاده است. این کشور در مرکز و غرب منطقه

قفقاز واقع شده است، مساحت گرجستان ۶۹۷۰۰ کیلومتر مربع است. طول مرزهای گرجستان ۱۹۷۰ کیلومتر است. این جمهوری در شمال و شرق با فدراسیون روسیه هم‌مرز است، این مرز از نظر نظامی استراتژیک است و اهمیت بسیار دارد. در حقیقت این مرز سرحدات روسیه را در جنوب تشکیل می‌دهد. این کشور در جنوب با آذربایجان و ارمنستان و ترکیه هم‌مرز است و در غرب این کشور دریای سیاه قرار دارد.

مهم‌ترین راههای ارتباطی قفقاز مرکزی و غربی که روسیه را با گرجستان ارمنستان و ایران پیوند می‌دهد از مرزهای این کشور می‌گذرد. جمهوری گرجستان کشوری عمدتاً کوهستانی است و بیش از ۸۰٪ از قلمرو این سرزمین را کوهها و تپه‌ها پوشانده است. از نظر آب و هوایی به علت دارا بودن نواحی مختلف جغرافیایی دارای آب و هوایی متفاوت است که در کل، شرایط از این حیث مطلوب است.

شهرهای مهم

کشور گرجستان دارای ۱۳ شهر و ۳۷ شهرک است شهرهای مهم آن عبارت‌اند از: تفلیس، روستاوی، گوری، پوتی، باتومی و... شهر تفلیس در قسمت غربی گرجستان واقع شده است. تفلیس در آغوش صخره‌های کوهستانی و عمدتاً در سواحل رودخانه کر یا اراضی نزدیک به آن واقع شده است، این رودخانه که از وسط شهر می‌گذرد، آن را به دو قسمت تقسیم می‌کند. پایتخت جمهوری گرجستان در مرکز هندسی و اقتصادی منطقه قفقاز واقع شده و یکی از مهم‌ترین مراکز سیاسی، علمی، فرهنگی و اقتصادی در گذشته و اکنون است.

بیشتر ساکنان گرجستان گرجی‌زبانان با مذهب رسمی مسیحی ارتدوکس‌اند و اقلیتهای مسلمان نیز وجود دارند. مسلمانان بیشتر در شهرهای مارنه اولی، گاردابانی، بولنیسی و قسمت جنوبی تفلیس ساکن هستند. مسلمانان در شهر تفلیس دارای مسجدی با قدمت صد سال می‌باشند و گفته می‌شود این مسجد از میان ۷۰-۶۰ مسجدی که در شهر بوده و توسط حکومت استالینی ویران گردیده باقی مانده است و اکنون مورد توجه مسلمانان اعم از شیعه و سنی است. از نکات جالب توجه در این مسجد این است که این مسجد دو محراب دارد که یکی مربوط به شیعه و دیگری برای اهل سنت است. اقلیتی یهودی نیز در این کشور وجود دارد.

اقوام و نژادها در گرجستان

- ارمنیها

ارمنیها بزرگ‌ترین اقلیت نژادی گرجستان به شمار می‌روند که بخش وسیعی از جغرافیای این کشور را نیز به خود اختصاص داده‌اند.

- آذربایها

محل اصلی جمعیت ترک زبان در مناطق جنوب شرقی، مارنه‌اولی، بولنیسی، دمانیسی و کاردابانی است؛ جایی که اکثریت مطلق یا حداقل اکثریت نسبی را تشکیل می‌دهند. آنها همچنین در منطقه تسالکا در شهر روستاوی و در شرق گرجستان مستقرند. اکثر جمعیت آذری روستایی‌اند. اکثریت آذربایها مسلمان شیعه مذهب‌اند و فقط تعداد بسیار اندکی سنی مذهب وجود دارد. با این وجود، تعداد زیادی معتقدان مخلص در هر دو شاخه اسلام در بین آنها وجود ندارد.

- روسها

روسها در طول دوران شوروی به گرجستان مهاجرت کردند و اقلیتهای مهمی را تشکیل دادند. روسها از نظر جغرافیایی در گرجستان متمرکز نیستند. اکثر روسها ارتدکس یونانی‌اند، اما آنها که در گرجستان زندگی می‌کنند، تمایلات مذهبی کمتری نسبت به روسهایی دارند که در موطن مادری خود زندگی می‌کنند.

- اوستیها

جمعیتی بالغ بر ۱۷۰۰۰۰ اوستی در گرجستان تا زمانهای اخیر خارج از منطقه خودمختار زندگی می‌کردند. در بین آنها تعدادی مسیحیان ارتدکس و تعدادی مسلمان وجود دارند. با این وجود، مانند بسیاری از گروههای نژادی قفقازی، مذهب سنتی و افسانه شناسی هنوز نقشهای مهمی را ایفا می‌کند.

- مسختیها

این نژاد شامل جمعیت مسلمان جنوب گرجستان است.

جغرافیای سیاسی

گرجستان به علت برخورداری از موقعیت کلیدی در منطقه قفقاز، از دیرباز تاکنون به عنوان پل ارتباطی آسیای صغیر با قفقاز، ایران و آسیای مرکزی به ایفای نقش پرداخته است. گرجستان دروازه قفقاز به سوی غرب است. جمهوری گرجستان تنها کشور منطقه قفقاز است که به دریای آزاد راه دارد. وجود سه بندر سوخومی، پوتی، و باتومی در کنار دریای سیاه موقعیت سوق الجیشی ویژه‌ای به گرجستان داده است. همچنین موقعیت استراتژیک موجب آن گردیده تا در طول تاریخ دولتهای یونان، روم، ایران، ترکیه و روسیه برای دستیابی به این ناحیه با هم رقابت کنند.

سیر تحولات فرهنگی

گرجستان در حد فاصل دو قاره اروپا و آسیا قرار گرفته و تأثیر این موقعیت جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن مردم گرجستان تیلوری از نفوذ فرهنگهای شرقی و غربی است. شرایط مناسب و مستعد جغرافیایی و اقلیمی گرجستان، قرار گرفتن آن در بین دو قاره اروپا و آسیا و در حوزه دریایی بزرگ (دریای سیاه و دریای خزر) و نیز واقع شدن آن در مرز دو حوزه دینی مهم اسلام و مسیحیت موجب شده است تا این کشور از بامداد تاریخ تاکنون مورد توجه جهانیان و محل مواجه تمدنها و فرهنگها باشد. در قرون گذشته، به ویژه قرن سیزده و دوازده میلادی، تفلیس یکی از مهم‌ترین مراکز فرهنگی به شمار می‌آمده است.

تأثیر و تأثر فرهنگها

گرجستان بین سلسله جبال قفقاز و بخش باختری قفقاز جنوبی واقع است. این سرزمین بسیار زیبا مردمی نجیب و مهمان نواز و فرهنگ دوست در منطقه قفقاز دارد. این کشور از غرب تا دریای سیاه امتداد دارد و از این طریق با فرهنگهای ملل غربی جهان باستان (یونان و روم) پیوند داشته است. در جنوب و جنوب غربی با ملل ترک آسیای صغیر همسایه است که زمانی قدرت برتر منطقه بوده‌اند. از شرق توسط قلمرو آذربایجان با ایران ارتباط داشته و سالهای متمادی تحت تأثیر فرهنگ یکدیگر بوده‌اند، به طوری که در زبان معاصر گرجی تعداد زیادی از واژگان فارسی وجود دارد.

گرجیها با برخورداری از موقعیت جغرافیایی خود توانسته‌اند در طول تاریخ، ضمن حفظ

هویت ملی و فرهنگی خود، بر غنای فرهنگی بیفزایند. گرجستان یکی از چند کشوری است که پیوسته در معرض داد و ستد فکری و فرهنگی شرق و غرب بوده و از هر دو منبع سرشار علم و فرهنگ الهام می‌گرفته است. گرجیان در سراسر تاریخ ممتد خود نوجو و نوپسند بودند و همواره سعی می‌کردند پایبند به اصالت قومی خود باشند و عناصر نو را با مبادی ریشه‌دار وفق دهند و به آن پیوند زنند.

آنان بدین سان فرهنگ مادی و معنوی ویژه گرجی را که از خصوصیات فرهنگ ملی بهره‌مند است به وجود آورده‌اند. علی‌رغم سیاست حاکم بر اتحاد شوروی سابق که عمدتاً در جهت تضعیف و نابودی هویت ملیتها برنامه‌ریزی شده بود، گرجیها در وفاداری به هویت ملی خود مقاومت زیادی از خود نشان دادند که باعث شد زبان گرجی به رسمیت شناخته شود. به طور کلی به علت فرهنگ بالای این جمهوری، گرجیها مایل‌اند خود را در زمره ممالک اروپایی بدانند و هم اکنون نیز گرایش فرهنگی و سیاسی آنان بیشتر به سمت اروپاست.

مراکز فرهنگی در گرجستان

دانشگاه تفلیس

دانشگاه تفلیس به عنوان نخستین و مهم‌ترین مرکز آموزش عالی جدید در قفقاز و گرجستان و پایه‌گذار علوم جدید در تاریخ فوریه ۱۹۱۸ تأسیس شد. این دانشگاه با مراکز علمی و دانشگاههای آلمان، آمریکا، کانادا، فرانسه، انگلستان و... دارای ارتباط و تعاملات علمی و فرهنگی است و همین امر موجب رشد و اعتبار علمی این مرکز است.

آکادمی علوم گرجستان

آکادمی علوم گرجستان به شکل سازمان یافته‌ای از اتحاد دانشمندان گرجی در فوریه ۱۹۴۱ تأسیس شد. انستیتوهای علمی - تحقیقی این آکادمی عبارتند از: شعبه ریاضیات و فیزیک؛ شعبه علوم زمین؛ شعبه مکانیک عملی و ماشین سازی؛ شعبه علوم کشاورزی؛ شعبه علوم اجتماعی.

شعبه زبان و ادبیات:

۱. انستیتو زبان‌شناسی؛ ۲. انستیتو زبان گرجی؛ ۳. انستیتو نسخ خطی؛ ۴. انستیتو

شرق‌شناسی و...

مؤسسات تحقیقاتی

موزه‌ها

کتابخانه‌ها

در جمهوری گرجستان ۴۱۰۰ کتابخانه عمومی و ۱۰۱۵ کتابخانه فنی و تخصصی وجود دارد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: کتابخانه مرکزی آکادمی علوم گرجستان؛ کتابخانه ملی دولتی گرجستان؛ کتابخانه علوم و تکنولوژی؛ کتابخانه دانشگاه دولتی.

بنیاد دایرة المعارف گرجستان

دایرة المعارف گرجستان که براساس مصوبه کمیته مرکزی حزب کمونیست اتحاد شوروی سابق تأسیس شده است، وظیفه تهیه دایرة المعارف را عهده‌دار بوده است. دایرة المعارف گرجستان دارای دوازده جلد است که نخستین آن در سال ۱۹۷۵ و آخرین آن در سال ۱۹۸۹ منتشر شده است.

اسلام و پژوهشهای اسلامی در گرجستان

جغرافیای سیاسی معاصر جایگاه گرجستان را براساس تأکید بر ارزشهای معنوی مشترک در اروپا قرار می‌دهد. گرجستان، علاوه بر کریدور ترانزیتی و ژئوپلیتیکی، دارای وظیفه بین تمدنی نیز هست که سابقه تاریخی و واقعیت قومی - مذهبی موجود در این کشور دلایل آن‌اند. از چهار و نیم میلیون نفر جمعیت گرجستان، طبق بررسیهایی که یک انجمن آماری بین‌المللی در سال ۲۰۰۸ انجام داده و محصول آن در کتابی تحت عنوان دین در گرجستان به چاپ رسیده، مسلمانان معتقد به یکی از ادیان فعال و با جمعیتی بالای پانصد هزار نفرند. بنابراین، اطلاعات در مورد خصوصیت مذاهب مختلف مهم است.

پژوهشهای اسلامی انجام شده در هر کشوری نماد حضور رسمی اسلام و بیانگر قدمت آن است و از طرفی اهمیتی را که اندیشمندان آن دیار برای اسلام و مسلمانان قائل‌اند به رخ می‌کشد. در کشور گرجستان، در طول زمان، مناسبات خوبی بین مسلمانان و مسیحیان که اغلب حاکم بر این سرزمین بوده‌اند وجود داشته است که به نمونه‌ای از آن که در قرن ششم هجری حادث شده اشاره‌ای می‌نمایم: مورخ عربی، احمد ابن یوسف فاریک نوشته است:

این نعمتی بزرگ است: که پادشاه داویت آقماشنبلی برای مسلمانان درهمی ضرب کرد که یک طرف سکه اسامی سلطان و خلیفه و طرف دیگر آن نام الله و پیغمبر داشت. نیز در شهر اعلام شد که اگر کسی به مسلمانی آزار رساند، پادشاه آن شخص را مجازات می‌کند. اذان و نماز و قرائت قرآن به طور علنی انجام می‌شد؛ خطبه و دعاخوانی روز جمعه آزاد بود. پادشاه مسیحی قوانینی را برای مسلمانان به خصوص علما و روحانیون وضع کرده بود که برای آنان حتی در بین مسلمانان وجود نداشت. من این وضعیت را وقتی در سال ۵۴۸ وارد گرجستان شدم با چشم خود دیدم.

اسلام‌شناسی در گرجستان معاصر

در اینجا به پژوهش‌های معاصر اندیشمندان گرجی در باب اسلام اشاره‌ای داریم و سیر آن را بررسی می‌کنیم.

گرجستان مسیحی از اوان قرون وسطی همواره ارتباطات و مواجهات چشمگیری با جهان اسلام داشته است. ارتباط با جهان اسلام مستلزم آگاهی از اسلام و عناصر اسلامی است که نقش مهمی در روابط بین الملل امروز دارد. مصالح و منافع ژئوپولیتیک گرجستان، جوامع اسلامی موجود در گرجستان، عنصر افزایش تأثیر اسلام بر فرایندهای سیاسی - مذهبی جهان و رشد هویت دینی شهروندان مسلمان کشورهای شوروی سابق، همه و همه عامل مشوق محققان گرجی تاریخ اسلام است. در مطالعات تاریخی اتحاد شوروی و متعاقب آن در گرجستان شوروی و در شرایط سانسور ایدئولوژیک، قرآن و دیگر منابع فقه اسلامی مورد مطالعه قرار نمی‌گرفت. از این رو، در طی سالهای متمادی، اسلام‌شناسی گرجی و به ویژه منشورات مربوط به موضوعات دینی، برآورنده نیازهای تبلیغات ضد دینی بود براساس رویکردی منفی و ساده انگارانه به اسلام شکل گرفته بود. هرچند در سالهای دهه ۶۰ و ۷۰ قرن ۲۰ میلادی پروژه‌هایی ذیل عنوان «بقایای فکر دینی و راههای مقابله با آن» تعریف گردید، اما در همان زمان محققان مسائل تاریخی خاور نزدیک در قرون میانه، رویکردی جدی به انواع دیگری از اسلام‌شناسی داشتند. مراکز اصلی مطالعات اسلامی در گرجستان، انستیتو شرق‌شناسی ج. تسرتلی و دانشگاه دولتی جاواخیشویلی گرجستان است. در دوره‌های مختلف، متخصصان متعددی در تاریخ

اعراب، ایران و ترکیه در دپارتمان تاریخ شرق‌شناسی تحت نظارت و راهنمایی مستقیم و.گابشویلی مدیر این دپارتمان تربیت شده‌اند.

و.گابشویلی درباره موضوعات فرهنگی خاور نزدیک در قرون میانه مطالعه و تحقیق می‌کرد. او شمار زیادی از دانشجویان خود را در پژوهش‌های اسلامی وارد کرد و آنها نیز در این حوزه‌های تحقیقی درباره برخی از ساختارهای مدنی اسلامی مطالعه و تحقیق کردند.

ل.نادیرادزه ترجمه‌ای جزئی از منابع عربی، در «مجموعه مقالات» خود ارائه کرد که همچنان به عنوان مبنای مطالعه در مورد سیستم مالیاتی مسلمانان مورد استفاده پژوهشگران است. گیورگی برادزه در پژوهشی که انجام داده نقل قولی از یک حدیث شیعی را آورده که منتسب به امام جعفر صادق (متوفی در سال ۷۶۵) است و تفلیس را یکی از سه شهر برگزیده و متمایز از سوی خداوند (کوفه، قم، تفلیس) معرفی می‌نماید. متن این حدیث دلیلی بر مشهوریت و اعتبار این شهر در جهان اسلام قرون وسطی، به ویژه در حلقه‌های شیعی است. این محقق همچنین اطلاعات مربوط به ارتباط راه آهن ماورای قفقاز و اعتاب مقدسه اسلامی در قرن نوزدهم را بررسی و تحلیل می‌کند.

مگی مترولی از موضوع تز «جامعه دروزی» در سال ۱۹۸۷ دفاع کرد و کتابی تحت همین عنوان منتشر ساخت. گ.سانیکیدزه موضوع پایان‌نامه خود را «بنیانگذاری دولت اسلامی در ایران در خلال قرون دهم و یازدهم میلادی» قرار داد که در سال ۱۹۹۰ با هدایت ل.نادیرادزه انجام پذیرفت. عنوان تز م.واختانگادزه «برخی ویژگی‌های اسلام اولیه» بود که در سال ۱۹۹۰ با راهنمایی ت.نادیرادزه انجام پذیرفت. گ. جاپاریدزه از تز خود با عنوان «گرجستان و خاور نزدیک اسلامی در قرن ۱۲ تا ثلث اول قرن ۱۳» در سال ۱۹۹۴ دفاع کرد. تاماز گامکرلیدزه کار بر روی پروژه علمی - تحقیقاتی «گرجیها و نظامهای دینی خاور نزدیک» را در انستیتو شرق‌شناسی انجام داد.

گئورگی سانیکیدزه کتابی با عنوان اسلام و مسلمانان در گرجستان کنونی را به چاپ رسانده است. وی رساله‌ای با عنوان «تشیع و دولت» در سال ۲۰۰۵ در ایران منتشر ساخت. مهرباب تیکادزه از تز دکترای خود با عنوان «غلبه ترک‌های عثمانی در سوریه و مؤسسات اسلامی (محافظه‌کاری و نشانه‌هایی از تطور) در سال ۲۰۰۳ دفاع کرد. ن.گلووانی رساله‌ای به زبان گرجی با عنوان

«زن در اسلام در قرون ۷ تا ۱۰ میلادی» در سال ۲۰۰۵ در تفلیس منتشر کرد. آپولون سیلاگادزه ترجمه تعدادی از آیات قرآن را در سال ۱۹۷۷ به انجام رساند. نانا ارگملیدزه از تز خود با عنوان «ساختار موزون قرآن» در سال ۱۹۹۰ دفاع کرد. گئورگی لوبزانیدزه نیز از تز خود با عنوان «مسیح و مریم در قرآن» در سال ۲۰۰۴ دفاع کرد.

عنوان تز تیناتین کاروسانیدزه «بنیادگرایی اسلامی در مصر معاصر: استراتژی اخوان المسلمین و سازمانهای تندرو اسلامی» بود. دفاع از این تز در سال ۲۰۰۶ صورت پذیرفت. عنوان تز تامار جاپاریدزه «فرایند صلح، دولت خودگردان و رادیکالیسم اسلامی در فلسطین» (۲۰۰۶) بود. ز. منتشاشویلی چند کتاب در موضوع تاریخ اسلام در قفقاز شمالی به چاپ رسانده است: تجدید حیات اسلام در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی، تفلیس، ۱۹۹۹، (به روسی)؛ اسلام در قفقاز شمالی، تفلیس، ۲۰۰۶ (به گرجی).

در طول تاریخ پژوهشهای زیادی انجام گرفته که از جمله می توان به ترجمه قرآن در سال ۱۹۰۶ توسط پتره میریاناشویلی اشاره کرد. همچنین کتب و نسخ خطی فراوانی در کتابخانه های گرجستان موجود می باشد که دلالت دارد در قرون متمادی روابطی تنگاتنگ بین مسلمانان گرجستان با مسیحیان آن دیار برقرار بوده است.

مراکز دینی در کشور گرجستان

در قانون اساسی کشور گرجستان راجع به دین و مراکز دینی هیچ گونه قانونی تصویب نشده است. اما از آنجا که مسیحیان در اکثریت و صاحب قدرت اند، مراکز مسیحیان تحت عنوان کلیسا به وفور یافت می شود. البته مرکزی به نام کلیسا یا هر مرکز دینی دیگر در قوانین آن کشور جایگاهی ندارد، اما این فقدان قانون برای مسلمانان که در اقلیت اند تأثیرگذار بوده است. لذا دولت جدید بنا دارد قوانینی را در این باب به تصویب برساند.

در تفلیس مسجدی بازمانده از دوران کمونیسم وجود دارد که تنها مسجد فعال در منطقه مرکزی گرجستان است. در دیگر محله های تفلیس خانه هایی به عنوان حسینیه خریداری شده که به نام اشخاص حقیقی است. اما در اطراف تفلیس که نوعاً مسلمانان آذری در این مناطق ساکن اند، مساجد و حسینیه هایی وجود دارد که در بخشهای بعدی به تفصیل در مورد آنها خواهیم نوشت.

مراکز دینی ایران در گرجستان

مدارس علمیه سازمان مدارس خارج از کشور، یکی از این مراکز است. سازمان مدارس با ارسال نماینده تام‌الاختیار به گرجستان دو مدرسه علمیه را یکی در پایتخت، نزدیک تنها مسجد شیعیان در شهر تفلیس تأسیس کرد. مدرسه دوم، به نام مدرسه امام رضا(ع) در شهر مارنئولی است که همزمان با مدرسه امیرالمؤمنین(ع) تأسیس شد.

مؤسسه ایمان، وابسته به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، از سال ۷۶ فعالیت‌های خود را با تبلیغ از راه دور و انتشار نشریه‌ای با عنوان ایمان آغاز کرده و مشغول به خدمات‌رسانی است. مجمع جهانی اهل‌البیت که ارگانی رسمی است و با اطلاع دولت گرجستان فعالیت دارد، در شهر مارنئولی در کلاسهای قرآن، آموزش زبان فارسی، احکام، عقاید، رایانه و همچنین با نشر مجله ماهنامه‌ای به اسم مجله اهل‌البیت و با برگزاری مناسبت‌های اسلامی فعالیت می‌کند. در شهر گاردابان نیز مؤسسه‌ای به نام «الحکمه» وابسته به دفتر حضرت آیت‌الله حکیم مشغول به فعالیت است.

این مؤسسه کار و فعالیت خود را در شهر تفلیس آغاز کرده و وابسته به دفتر حضرت آیت‌الله سیستانی است.

گفتنی است مراکز اسلامی در جمهوری آجارستان فراوان است و در جای خود به تفصیل بیان می‌گردد.

منابع

۱. امیر احمدیان، بهرام، جغرافیای قفقاز، انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، سال ۱۳۷۶.
۲. امیر احمدیان، بهرام، جغرافیای گرجستان، تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۷۷.
۳. امیر احمدیان، بهرام، جغرافیای کامل قفقاز، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۱.
۴. دو مورگان، ژاک، مطالعات جغرافیایی هیأت علمی فرانسه در ایران، جلد اول، ترجمه و توضیح دکتر کاظم ودیعی، تبریز، انتشارات چهر، ۱۳۳۸.
۵. مترولی، روین، گرجستان، ترجمه بهرام امیراحمدیان، چاپخانه وزارت امور خارجه، انتشارات سفارت جمهوری گرجستان در تهران، ۱۳۷۵.